

Смесова В.Л.

доктор економічних наук, доцент,
доцент кафедри підприємництва,
організації виробництва та теоретичної і прикладної економіки
Державного вищого навчального закладу
«Український державний хіміко-технологічний університет»

Smiesova Viktoriia

Ukrainian State University of Chemical Technology

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ВІДТВОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН: ЕВОЛЮЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПОГЛЯДІВ

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF REPRODUCTION OF ECONOMIC RELATIONS: EVOLUTION OF ECONOMIC VIEWS

У статті проведено аналіз еволюції економічних поглядів щодо розвитку системи відтворення економічних відносин, виявлено методологічні підходи, які характеризують цей процес та утворюють наукову платформу для аналізу певних сторін цієї проблематики. Обґрунтовано необхідність формування методологічного конструкту для дослідження характеру і механізмів розвитку системи відтворення економічних відносин, який би враховував її складність, багатомірність і різносторонність. Виявлено, що рушійною силою змін цієї системи є подолання протиріч між рівнем розвитку продуктивних сил та економічних відносин, протиріч між економічними інтересами, протиріч між внутрішнім станом і зовнішнім середовищем системи. Основними чинниками, які зумовлюють її розвиток, можуть бути кількісно-якісні зміни ресурсної і науково-технологічної бази, ефективне інституційне середовище, економічна політика держави, спрямована на його підтримання.

Ключові слова: відтворення, економічні відносини, економічні інтереси.

В статье проведен анализ эволюции экономических взглядов в сфере развития системы воспроизводства экономических отношений, выявлены методологические подходы, характеризующие этот процесс и образующие научную платформу для анализа определенных сторон данной проблематики. Обоснована необходимость формирования методологического конструкта для исследования характера и механизмов развития системы воспроизводства экономических отношений, который бы учитывал ее сложность, многомерность и разносторонность. Выявлено, что движущей силой изменений этой системы является преодоление противоречий между уровнем развития производительных сил и экономических отношений, противоречий между экономическими интересами, противоречий между внутренним состоянием и внешней средой системы. Основными факторами ее развития могут быть количественно-качественные изменения ресурсной и научно-технологической базы, эффективная институциональная среда, политика государства, направленная на его поддержание.

Ключевые слова: воспроизводство, экономические отношения, экономические интересы.

Internal and external changes in society, more efficient use of available economic resources, creation of new types of resources, forms and methods of interaction of subjects, advances in science, engineering and technology, changes in the economic and institutional environment determine the development of economic interests and economic relations, which leads to reproduction the latter already under new conditions. Therefore, the study of the reproduction of economic relations as a dynamic system, the manifestation of which is the reproduction of the interaction of economic interests, which develops on the basis of quantitative and qualitative changes in its components, as well as internal and external factors that create the basis for the reproduction of economic relations in a qualitatively new state, is relevant. The aim of the article is to generalize theories and economic views in the development of the system of reproduction of economic relations, to identify the main factors of its changes in dynamics. The article analyzes the theory of development of the system of reproduction of economic relations, identifies methodological approaches that characterize this process and form a scientific platform for the analysis of certain aspects of this problem. The necessity of forming a single methodological construct for studying the nature and mechanisms of development of the system of reproduction of

economic relations, which would take into account its complexity, multidimensionality and versatility, is substantiated. It is revealed that the driving force behind changes in this system is overcoming the contradictions between the level of development of productive forces and economic relations, the contradictions between economic interests, the contradictions between property relations and economic relations in general with institutions that regulate the interests of subjects. The main factors of its development are quantitative and qualitative changes in the resource and scientific-technological base, an effective institutional environment, government policy aimed at maintaining it.

Key words: reproduction, economic relations, economic interests.

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку економіки України супроводжується трансформаціями у всіх сферах економічного життя та суперечностями в економічній системі, що не створює засад для сталого економічного розвитку у суспільстві. Одночасно це накладає відбиток на відтворення економічних відносин та інтереси економічних суб'єктів. Внутрішні та зовнішні зміни у суспільстві, більш ефективно використання наявних і поява нових видів ресурсів, форм і методів взаємодії суб'єктів, досягнення в сфері науки, техніки і технології, зміни в економічному та інституційному середовищі зумовлюють розвиток економічних інтересів та економічних відносин, що приводить до відтворення останніх вже за нових умов. Тому актуальності набуває дослідження відтворення економічних відносин як динамічної системи, формою прояву якої є відновлення взаємодії економічних інтересів, яка розвивається на основі кількісно-якісних змін її основних складників, а також внутрішніх та зовнішніх чинників, які створюють засади для відтворення економічних відносин у якісно новому стані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження цієї проблематики вченими-економістами досить широкі, однак сконцентровані на певних аспектах або окремих сторонах її аналізу. Результати цих досліджень представлені здобутками Т. Артёмової, А. Гальчинського, В. Гейця, А. Гриценка, А. Філіпенко, Л. Шинкарук та інших учених, наукові пошуки яких були пов'язані зі: 1) встановленням суті понять, які ототожнюються або пов'язані з тими чи іншими економічними змінами та розвитком, його результатами; 2) аналізом змін у відносинах власності унаслідок розвитку продуктивних сил та розв'язання економічних протиріч, дослідженням відтворення як об'єктивного процесу, упорядкованість якого визначається певними внутрішніми і зовнішніми механізмами; 3) обґрунтуванням ролі інтересу як рушійної сили економічного розвитку, виявленням протиріч інтересів та шляхів їх узгодження як основи суспільного розвитку [1–3] тощо.

Водночас вказані дослідження були сконцентровані на певних аспектах або окремих

сторонах цієї проблеми і не передбачали проведення її комплексного аналізу. Тому, на наш погляд, першим кроком на цьому шляху є проведення аналізу еволюції поглядів науковців у цій сфері дослідження, що дасть змогу у подальшому систематизувати й розвинути отримані ними знання.

Метою статті є узагальнення теорій та економічних поглядів в сфері розвитку системи відтворення економічних відносин, виявлення основних чинників її змін у динаміці.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження еволюції системи поглядів дає змогу порівняти наукові уявлення, які склалися і затвердилися у суспільстві, з поглядами, які сформувалися на тлі змін, що відбулися у системі відтворення економічних відносин унаслідок її розвитку, а також розвитку зовнішнього середовища, в якому ці відносини відбуваються. Зачатки аналізу відтворення вже знаходимо у працях фізіократів. Так, у Ф. Кене бачимо статичну картину відтворення та його змін. Вчений представив відносини між людьми щодо створення чистого продукту як цілісну конструкцію, засновану на взаємодії між ними і постійному стійкому відновленні кругообігу доходів і витрат [4]. Підтримання відтворення забезпечується законами природи, для яких є характерною стійкість, незмінність, повторюваність. Саме вони задають цьому процесу порядок і зумовлюють статичність його моделі. Але, з іншого боку, конструкцію відтворення підтримують системність і цілісність зв'язків між людьми. Виявляємо, що зміни, які відбуваються в процесі відтворення, у розумінні Ф. Кене носять переважно кількісний характер, однак їх метою є покращення умов для взаємодії людей. Так, на основі створення і реалізації «чистого продукту» формуються передумови для змін пропорцій доходів і витрат, а також для відтворення в майбутні періоди [4, с. 280].

Класична школа політекономії також виходить із статичного підходу до розвитку, розглядаючи природний і соціальний порядок як вбудований механізм отримання матеріального добробуту, забезпечення «прогресу», організації і погодження «життя» суспільства. Вказані компоненти і вкладаються класиками в

основу розвитку. Згідно з концепцією А. Сміта, основними причинами «прогресу» та розвитку є «природна свобода», розподіл праці, конкуренція на ринку. Тому «стійкий порядок», який підтримується на їх основі, є основою економічних взаємодій і відносин між людьми, підґрунтям задоволення поточних потреб та отримання «прибутку у майбутньому» [5, с. 102], а також розвитку. Одночасно вчений дотримується позиції, що рушійною силою, яка сприяє врівноваженню «вигід і невивід» у відносинах обміну, спрямовує людину до «багатства нації» і добробуту всього суспільства, підтримує «досконалу свободу», є інтерес [5, с. 102]. Тому інтерес визнається тією «прихованою життєвою енергією», яка в поєднанні з конкуренцією, поділом праці, економічною свободою сприяє упорядкованості, самоорганізації та розвитку промислового виробництва.

Послідовник ідей вченого Д. Рікардо також дотримувався статичного підходу в питаннях розвитку. Однак учений зосереджується на характеристиці дії сил природи та виявленні «законів, які керують розподілом доходів між класами суспільства». Відповідно, звертаючись до питання розвитку, акцент робиться вже не на взаємодіях, які забезпечують створення «багатства нації», а на його розподілі між людьми. Виходячи з висновків ученого, досягнення «застою, занепаду» або навпаки – «прогресуючого суспільства» і розвитку – напряму залежить від розподільних відносин. Тому тільки справедливий розподіл забезпечить отримання вигоди всіма класами, ліквідацію їхніх невивідів, а також сприятиме розвитку відносин між людьми [6].

Аналізуючи концепцію Дж.С. Мілля, встановлюємо, що він уже застосовує одночасно статичний і динамічний підходи до змін та розвитку. З одного боку, вчений розглядає «людське суспільство, що піддається змінам», економічні умови і процеси, які призводять до «поступального розвитку», тобто до їх розвитку в динаміці [7, с. 7]. З іншого боку, допускає можливість досягнення «стаціонарного стану» (статичного, виходячи з пояснень науковця), який характеризує граничну межу нагромадження багатства та «поступального розвитку» у суспільстві, що досягається за відсутності стимулів для подальшого нагромадження капіталу [7, с. 337–339]. Прогресивні зміни можуть бути досягнуті на основі «людських зусиль», «поліпшення ділових здібностей» людей та «умов для підприємницької діяльності», удосконалення відносин між людиною і природою, «постійного збільшення безпеки», підтримки й охорони власності, розвитку факторів виробництва як основи матеріального добробуту нації [7, с. 7–13]. Одночасно

вчений наголошує, що основою розвитку є не тільки взаємодії щодо створення матеріального добробуту, але і його розподілу. Так, в умовах, коли рівень матеріального багатства в економіці є низьким, природні закони повинні стати основою його зростання, а за досягнення росту багатства – основою ефективного розподілу. Тому удосконалення відносин в сфері розподілу забезпечить спрямування вигоди як в бік приватних власників, так і в бік кожної групи і класу, а отже, основою розвитку суспільства і поступу промислового виробництва.

Інший методологічний підхід виявляємо у К. Маркса, який розглядав як основи еволюції суспільства, так і механізми розвитку виробничих відносин. На позицію вченого стосовно розвитку суспільних відносин наклали відбиток ідеї Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, а також історичної школи, які лягли в основу його методології. Тому К. Маркс не пішов по шляху однобокого трактування розвитку як поступально-лінійного прогресу, взявши за основу не тільки вихідні принципи еволюціонізму й історизму, але і принципи діалектичного матеріалізму та відтворювальний підхід. Такий синтезований підхід дозволив визначити основою розвитку економічних відносин, а отже, і його відтворення зміну способу виробництва. Віддаючи імператив об'єктивним економічним законам, К. Маркс поставив проблему співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин, вирішення якої і є основоположним шляхом для змін останніх: «перетворення умов виробництва», – зазначає вчений, – «зумовлюється розвитком продуктивних сил при капіталістичному виробництві і тим способом, яким відбувається цей розвиток» [8, с. 290]. Але у разі значного відставання виробничих відносин та відносин власності як їх основи від розвитку продуктивних сил зазначене протиріччя розв'язується вже не еволюційним, а революційним шляхом: «в надрах старого суспільства» розгортається боротьба за «нові більш високі виробничі відносини», що має характер «соціальної революції» [9, с. 6–8].

Отже, в поглядах Маркса на фоні превалювання лінійної моделі еволюції суспільства та виробничих відносин наявні також елементи їх кардинальних змін, причому революційним шляхом – на основі подолання протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, протиріч інтересів класів, формування нового способу виробництва, затвердження нових технологій і засобів виробництва. З іншого боку, ядром економічних відносин є відносини власності, які є відносно статичними, і саме вони, утворюючи базис суспільства, через привласнення-відчуження створюють ту

внутрішню структуру, яка задає порядок всієї системи економічних відносин. Тому у підході К. Маркса знаходимо основні постулати до розуміння того, як відбуваються зміни, а отже, і розвиток у процесі відтворення економічних відносин, а також на основі чого цей процес упорядковується. Спосіб виробництва характеризує історично сформований і затверджений механізм привласнення-відчуження, який забезпечує безперервність життєдіяльності і функціонування всієї економічної системи, що підкоряється об'єктивним економічним законам і складає основу відтворення економічних відносин [8]. Основною формою прояву останнього є взаємодія інтересів. Тому на основі розв'язання протиріччя між рівнем розвитку продуктивних сил та виробничими відносинами погоджуються також протиріччя інтересів і відбувається перехід до якісно нового способу виробництва, затверджуються нові співвідношення (кількісні й якісні) між продуктивними силами і виробничими відносинами. Отже, виходить, що на основі привласнення-відчуження підтримується функціонування системи відтворення економічних відносин, а на основі розвитку продуктивних сил і зміни панівного відношення власності відбуваються кількісні та якісні зміни у зазначеній системі.

Тому вказані висновки, які виходять із підходу К. Маркса, слід, на наш погляд, врахувати під час аналізу особливостей розвитку системи відтворення економічних відносин та економічних інтересів. Адже, як було обґрунтовано у попередньому аналізі, для цієї системи є характерною, з одного боку, еволюційна форма змін, яка, виходячи з основних принципів і законів діалектики, припускає поступовий кількісно-якісний рух економічних відносин та економічних інтересів, а з іншого – революційна форма, заснована на ускладненні, кардинальному переході, різких перетвореннях, яка за своїм поступом характеризується прискореними й істотними кількісно-якісними змінами у структурі, механізмах, формах реалізації економічних відносин та економічних інтересів. Одночасно підхід Маркса базується на об'єктивних закономірностях відтворення економічних відносин, внутрішніх перетвореннях у даному процесі, абстрагуючись від зовнішнього середовища, його впливу на даний процес, а також зворотного впливу, що робить модель відтворення економічних відносин в процесі їхнього розвитку закритою.

Натомість німецька історична школа, поставивши завдання побудови «стратегії економічного прориву», загострила свою увагу безпосередньо на зв'язку економічного розвитку національного господарства і зовнішніх детер-

мінант та підійшла до вирішення цієї проблеми через аналіз впливу на нього соціальних, політичних, духовних, культурних чинників. Крім того, спроба обґрунтування впливу зовнішніх детермінант (економічних, соціальних, правових, політичних) на зміни в економічній системі простежується також в аналізі інституціоналістів. Сукупність зовнішніх умов формує інституціональне середовище, яке задає характер змін в економічній системі, спрямовує її розвиток у певному напрямі через інститути. Виходячи з висновків Т. Веблена, інститути є тим механізмом, який нівелює конфлікти індивідуальних і суспільних інтересів, спрямовуючи людину до ініціативи, науково-технічної діяльності, розроблення нових технологій, що сприяє змінам, постійному руху і розвитку господарства, реалізації власних і загально-колективних інтересів [10]. Тим самим інститути створюють певну спрямованість до розвитку господарства на основі зовнішньої регламентації поведінки суб'єктів в рамках економічних відносин.

З іншого боку, як зазначає Д. Норт, діючи на основі «правил, норм, конвенцій і способів поведінки», які «визначають структуру відносин між людьми» [11], інститути встановлюють межі для реалізації економічних взаємодій, що дає змогу не тільки розглядати систему економічних відносин як відкриту, але й виявити, як такий зовнішній вплив позначається на розвитку цих відносин. Із висновків Д. Нортона виходить, що рівень розвитку інституціонального середовища, механізмів конкуренції і захисту прав власності, обрана інституціональна структура можуть приводити «до економічної ефективності або до стагнації, що відповідно може зумовлювати розвиток або занепад країн» [12, с. 14]. Так, формування ефективної інституціональної структури дозволяє підвищити конкуренцію на ринках ресурсів на основі встановлення «правил гри», долати опортунізм поведінки суб'єктів з метою максимізації ренти, знижувати трансакційні витрати, отримувати більшу вигоду, створює передумови для захисту прав власності, зумовлює «більшу передбачуваність у відносинах між людьми» [12, с. 22]. Відповідно у разі, коли інститути швидко адаптуються до економічних та інших зовнішніх змін, тобто характеризуються «адаптивною ефективністю інституційної матриці», створюється основа для розвитку відносин між людьми і одночасно розвитку всієї економічної системи [12, с. 21]. У разі формування у системі неефективних інститутів, які не є сприйнятливими до зовнішніх змін, створюється підґрунтя для її стагнації і занепаду, неефективних відносин між людьми, зниження отриманих ними вигод за одночасного збільшення «політичної

ренти». Як приклад учений наводить СРСР, неефективне інституціональне середовище, політика держави, відсутність гнучкості під час вирішення економічних проблем в якому призвели до катастрофічних наслідків та розвитку «ефекту колії». Таким чином, виходячи із результатів аналізу Д. Нортона, доходимо висновку, що залежно від інституціональних змін та політики держави інституційна структура може бути спрямована або не спрямована на удосконалення старих і формування нових інститутів, бути реактивною або нереактивною до змін, що обумовлює прогресивний (регресивний) розвиток економічних відносин та відповідне сприйняття суспільством впроваджених змін.

У працях неокласиків безпосередньо не проводилися дослідження розвитку економічних відносин, на авансцені їхнього економічного аналізу – умови і важелі досягнення економічної рівноваги в цей момент часу (короткострокової і довгострокової, загальної і ринкової), кількісні пропорції її змін, а також механізми її підтримання, які досліджуються на основі статичного підходу. Раціональна поведінка суб'єктів, дії яких спрямовані на максимізацію економічної вигоди (корисності), зниження альтернативних витрат також постає статичною, зміни в економічних інтересах суб'єктів та у їхній поведінці не розглядаються. Крім того, статичність також є характерною і для моделей Дж.М. Кейнса. Одночасно в теорії Дж.Б. Кларка застосовується двомірний аналіз економіки – з погляду статичності, в основі якої вчений розглядає економіку у стані рівноваги, та динаміки, в основі якої лежить розвиток, різноманітні потрясіння, прогрес, еволюція, рух, збурення економіки і суспільства, які за своєю суттю відображають їх якісні зміни [13]. Дослідження вченого були відповіддю на теорію К. Маркса, який відкидав еволюційний шлях розвитку суспільства та економічних відносин, не допускав можливості мирного погодження протиріч інтересів та наголошував на революційних перетвореннях. Чинниками змін Дж.Б. Кларк вважає «зміни у способі виробництва», зростання населення, збільшення капіталу, зміни та удосконалення форм організації виробництва, складу і характеристик потреб [13, с. 74]. Саме ці зміни зумовлюють зрушення у виробництві, розподілі, обміні, споживанні, збільшення економічної вигоди і «виграшів» агентів, соціально-економічний прогрес, підвищення рівня життя, краще оволодіння силами природи, покращення координації учасників виробничих взаємодій. Отже, на основі цих еволюційних змін відбуваються кількісні й якісні перетворення у всіх формах економічного життя. До механізмів, які можуть підтримати еволюційний розвиток, Дж.Б. Кларк

відносить державне регулювання, захист прав власності, ефективний розподіл.

Динамічний підхід Дж.Б. Кларка взяв за основу свого аналізу Й.А. Шумпетер, який підкреслив динамізм капіталістичної економіки у своїй праці «Теорія економічного розвитку» [14]. Вчений дотримувався позиції, що економічна динаміка заснована саме на якісних перетвореннях. Відкидаючи можливості суспільного розвитку у статичності, Й.А. Шумпетер на основі еволюційного підходу розвиває теорію економічної динаміки, в основі якої лежать інноваційні зміни – створення нових комбінацій сировини, нових технологій і засобів праці, нового продукту, методів виробництва і способів організації виробництва, вхід на нові ринки [14]. Отже, за теорією Й.А. Шумпетера економічний розвиток є результатом внутрішніх процесів – якісних змін від впровадження «нових комбінацій» в економічну діяльність: «нове з'являється поруч зі старим, витісняє його і змінює всі відносини» [14, с. 389]. Тим самим створюються нові форми економічних взаємодій, нові способи отримання значної економічної вигоди та зниження витрат, які поступово починають використовувати інші економічні суб'єкти. Це, у свою чергу, приводить до зміни і руйнування старих форм організації економічних взаємодій, заміни застосовуваних технологій і засобів виробництва («реорганізації виробництва»), що Й.А. Шумпетер назвав процесом «творчого руйнування», до «поширення нововведень на все народне господарство», детермінує відхилення системи від попереднього рівня розвитку та її прямування до нового технологічного рівня [14, с. 385–431]. Так поступово формується новий економічний стан, на новому рівні розвитку.

Таким чином, розвиток, відповідно до висновків ученого, відбувається «не плавно, а ривками», на основі руху від одного рівноважного стану до іншого, та має циклічний характер. Пізніше в роботі «Капіталізм, соціалізм і демократія» вчений зазначає, що інновації є імпульсами до революційних змін, руху і підтримання системи капіталізму: «революції відбуваються дискретно і відокремлюються одна від одної фазами відносного спокою. Але весь процес загалом дійсно безперервний» [14]. На циклічному характері економічної динаміки наголошували й інші вчені, що найбільш явно простежується у працях Н. Кондратьєва та М. Туган-Барановського, однак саме Й.А. Шумпетеру вдалося побудувати її цілісну і чітко обґрунтовану теорію. Одночасно інноваційний підхід до економічного розвитку в подальшому розвивається в теоріях Ю. Яковця, Д. Твісса, С. Кузнеця. Еволюційний підхід до економіч-

них змін знаходимо в теорії Р. Нельсона та С. Вінтера, які обґрунтували, що зовнішні щодо суб'єктів зміни чинять вплив на зміну їхніх рутин – устояних, нормальних, потенційно можливих принципів і зразків економічної поведінки даних суб'єктів. Крім того, згідно з еволюційною теорією вчених, зовнішні зміни зумовлюють взаємодії суб'єктів, які спрямовані на пошук нових рутин, які б забезпечували реалізацію їхніх інтересів (зниження трансакційних витрат, отримання доходу) в нових умовах, однак не обов'язково мають позитивні результати. Тим самим економічні зміни постають як відкрита система, однак рутини є сталими конструкціями, які не змінюються суб'єктами швидко, тому розвиток відбувається повільно.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки проведеного аналізу еволюції поглядів у сфері розвитку системи відтворення економічних відносин, доходимо висновку, що ця проблематика аналізується в роботах вчених у широкому значенні, із застосуванням різноманітних теоретико-методологічних підходів (від діалектики і формальної логіки – до методології інших дисциплін). Зміни в процесі відтворення економічних відносин та економічних інтересів постають одночасно як статичні і динамічні, внутрішньо або зовнішньо зумовлені (в закритій

або відкритій моделі), лінійні і нелінійні, еволюційні та/або революційні. Результати змін, які зумовлюють розвиток у цьому процесі, також розглядаються неоднозначно – як кількісні, що виражаються у прирості матеріального багатства і добробуту, збільшення доходів і зниження витрат, підвищенні рівня життя і задоволення потреб, більш високому ступені реалізації економічних інтересів, а також як якісні, що приймають різні форми – більш високе соціально-економічне положення, якісно нові продуктивні сили, економічні відносини, технологічний рівень, нова якість життя, благ і потреб тощо. Різняться також способи розвитку, зв'язки і відносини, які його детермінують, в основі яких лежать виробництво, розподіл, обмін, споживання, інноваційна діяльність, реалізація підприємницьких здібностей та активність суб'єктів загалом, рутинізовані способи взаємодії. Таку ж ситуацію виявляємо, аналізуючи механізми, які, на погляд учених, детермінують розвиток, такі як свобода, конкуренція і ринок, держава, вплив різноманітних інститутів загалом, координація взаємодій самими суб'єктами. Отже, подальших наукових розвідок вимагає виявлення чіткого механізму розвитку системи відтворення економічних відносин, який би враховував здобутки науковців.

Список використаних джерел:

1. Філіпенко А. Економічний розвиток сучасної цивілізації : навч. посіб. Київ : Знання України, 2006. 316 с.
2. Гальчинський А. Економічний розвиток: методологія оновленої парадигми. *Економіка України*. 2012. № 5. С. 4–17.
3. Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність : монографія / за ред. Гриценка А. Київ : НАН України, 2018. 524 с.
4. Кенз Ф., Тюрго А.Р.Ж. Физиократы. Москва : Эксмо, 2008. 1200 с.
5. Сміт А. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ : Port-Roya1, 2001. 594 с.
6. Рикардо Д. Начала политической экономии. *Сочинения*. Москва : Государственное Политиздат, 1955. Т. 1. 360 с.
7. Милль Дж. Ст. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии. Москва : Эксмо, 2007. 1040 с.
8. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. изд. 2. Москва : Политиздат, 1961. Т. 25. Ч. 1. 545 с.
9. Маркс К., Энгельс Ф. *Сочинения*. изд. 2. Москва : Гос. изд-во полит. лит., 1959. Т. 13. 770 с.
10. Веблен Т. Теория праздного класса / Под общ. ред. В.В. Мотылева. Москва : Прогресс, 1984. 367 с.
11. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. Москва : Фонд экономической книги "Начала", 1997. 180 с.
12. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. Москва : ГУВШЕ, 2010. 256 с.
13. Кларк Дж.Б. Распределение богатства. Москва : Экономика, 1992. 447 с.
14. Шумпетер И.А. Теория экономического развития. Москва : Прогресс, 1982, препринт: Директ-медиа Паблшинг, 2008. 355 с.

References:

1. Filipenko, A. (2006) *Ekonomichnyi rozvytok suchasnoi tsyvilizatsii* [The economic development of modern civilization]. Kyiv : Znannia Ukrainy.
2. Halchynskiy, A. (2012) *Ekonomichnyi rozvytok: metodolohiia onovlenoi paradyhmy* [Economic Development: An Updated Paradigm Methodology]. *Ekonomika Ukrainy*, № 5, p. 4–17.
3. Hrytsenko, A. (2018) (Ed.) *Vidtvoriuvalna dynamika ekonomichnykh system: instytuty ta diialnist* [Reproduction dynamics of economic systems: institutions and activities]. Kyiv: NAN Ukrainy.

4. Kene, F., Tyurgo, A.R.Zh. (2008). *Fiziokraty [Physiocrats]*. M.: Eksmo.
5. Smit, A. (2001). *Doslidzhennia pro pryrodu ta prychny dobrobutu natsii [Research on the nature and causes of the welfare of nations]*. Kyiv: Roht-Roua1.
6. Rikardo, D. (1955). *Nachala politicheskoy ekonomii [The beginnings of political economy]*. *Sochineniya*. Moskva: Gosudarstvennoe Politizdat. T. 1.
7. Mill, Dzh. St. (2007). *Osnovy politicheskoy ekonomii s nekotoryimi prilozheniyami k sotsialnoy filosofii [Fundamentals of Political Economy with Some Applications to Social Philosophy]*. Moskva: Eksmo.
8. Marks, K., Engels, F. (1961). *Sochineniya [Works]*. Izd. 2. Moskva: Politizdat. T. 25. Ch. 1.
9. Marks, K., Engels, F. (1959). *Sochineniya [Works]*. Izd. 2. Moskva: Gos. izd-vo polit. lit. T. 13.
10. Veblen, T. (1984). *Teoriya prazdnogo klassa [Idle class theory]*. Moskva: Progress.
11. Nort, D. (1997). *Institutyi, institutsionalnyie izmeneniya i funktsionirovanie ekonomiki [Institutions, institutional changes and the functioning of the economy]*. Moskva: Fond ekonomicheskoy knigi "Nachala".
12. Nort, D. (2010). *Ponimanie protsessa ekonomicheskikh izmeneniy [Understanding the Process of Economic Change]*. Moskva: GUVShE.
13. Klark, Dzh. B. (1992). *Raspredelenie bogatstva [Wealth distribution]*. Moskva: Ekonomika.
14. Shumpeter, Y. A. (2008). *Teoriya ekonomicheskogo razvitiya [Theory of Economic Development]*. Moskva: Progress, 1982, preprint: Direktmedia Publishing.